

УДК 342.2

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНИХ СИМВОЛІВ

Людмила КАКАУЛІНА,

головний консультант відділу проблем розвитку національного законодавства
Інституту законодавства Верховної Ради України

SUMMARY

The article examines transformation processes connected with constitutional recognition of state symbols of Ukraine. Today's constitutional right understands the state symbols as fixed by law official signs such as images and objects in national colors, sounds or text expression to sounds that are concise form to express ideas of political development of country, which are symbols of statehood.

Key words: state symbols, national symbols, statehood, legislative regulation, description of state symbols, procedures for use of state symbols.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснюється дослідження трансформаційних процесів, пов'язаних із конституційним закріпленням державних символів України, в тому числі їх опису та порядку використання. У сучасному конституційному праві під державними символами розуміють законодавчо закріплені офіційні знаки у вигляді зображень і предметів у національній кольоровій гамі, звукові вираження чи тексти в звуковому супроводі, які в лаконічній формі виражають ідеї політичного розвитку та символізують державність.

Ключові слова: державні символи, національні символи, державність, законодавче врегулювання, опис державних символів, порядок використання державних символів.

*Світом правлять не люди і закони,
а символи і знаки.*

Конфуцій

Постановка проблеми. Державні символи України – Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України – затверджені статтею 20 Конституції України. Потребує реалізації єдиним органом законодавчої влади держави Конституційний припис щодо встановлення законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, опису державних символів України та порядку їх використання. На цей час тільки Державний Гімн України затверджений Законом України «Про державний гімн України» від 06 березня 2003 р. № 602-IV.

Актуальність теми. В українській юридичній науці та законодавчій практиці питанням законодавчого врегулювання опису та порядку використання державних символів приділяється недостатньо уваги. Оскільки ці питання тісно пов'язані з питаннями загальної теорії держави і права, історії держави і права України та зарубіжних країн, історії української політико-правової думки, конституційного права, а також із роботами з допоміжних історичних наук – геральдики, векселології тощо, слід зазначити, що ними опікувалися вчені – представники різних наукових спеціальностей: В.М. Шаповал, П.Б. Отецюк, В.М. Кампо, Ю.С. Шемшученко, В.В. Кульчицький, М.І. Козюбра, В.А. Василенко, В.М. В'ятрович, В.М. Дрешпак та багато інших.

Метою статті є дослідження трансформаційних процесів, пов'язаних із конституційним закріпленням державних символів України, у тому числі висвітлюються питання законодавчого врегулювання опису державних символів, порядку їх використання.

Виклад основного матеріалу дослідження. У традиціях конституціоналізму більшості країн світу розуміння терміну «державні символи» ототожнюється з синонімом «національні символи». Поняття національних символів в самостійному значенні нерідко пов'язують із роллю титульної нації в становленні та розвитку конкретної

держави. В результаті конституційного закріплення такі символи набувають значення державних.

Примітно, що національні символи постають внаслідок історичного та культурного розвитку народу: викристалізуються з його духовності, прагнень до єднання, забезпечення національних інтересів і готовності до здійснення своїх національних завдань. Саме тому державні символи народжуються з автентичних рис національних символів, в яких втілені зовсім не випадкові знаки і барви, вони несуть комплекс позасвідомих уподобань етнічної спільноти, сформованих у процесі її розвитку.

У світі лише незалежні країни мають свої державні символи. Державні символи посвідчують державу та її суверенітет, як правило, встановлюються конституцією чи спеціальним законом (законами). У сучасному конституційному праві під державними символами розуміють законодавчо закріплені офіційні знаки у вигляді зображень і предметів у національній кольоровій гамі, звукові вираження чи тексти в звуковому супроводі, які в лаконічній формі виражають ідеї політичного розвитку та символізують державність. Українська державна символіка відображає традиційну українську символіку, що сформувалася протягом тисячоліть, яку відносять до найзмистовніших символічних систем людства [1]. Україна має свої багатовікові національні синьо-жовті символи та герб у вигляді Тризуба, що супроводжували українців на їх історичному шляху до здобуття незалежності ще з часів українського короля Данила. Отже, на зламі 80–90 р.р. минулого ХХ сторіччя, здобувши незалежність, українці не обирали, а успадкували синьо-жовтий Державний Прапор України, Державний Герб України у вигляді Тризуба та Державний Гімн України.

Розглянемо, як розвивався інститут державних символів України в минулому столітті.

Поштовхом для піднесення національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність став вплив Лютневої буржуазно-демократичної революції в Російській імперії в 1917 році, що призвело до загострення на українських землях революційної ситуації.

04 березня 1917 року в Києві була створена Українська Центральна Рада (УЦР) та проголошена Українська Народна Республіка. Сталося це через два дні після відречення від престолу російського імператора Миколи Другого.

Українською Центральною Радою одним із найперших було поставлено питання про незалежність України та відродження давніх українських національних символів, яких вимагала майбутня незалежна Українська держава.

Натомість, серед очільників Української Центральної Ради були прихильники автономії України у складі державного утворення Федеративної Республіки Російської, саме вони й стримували процес визначення і затвердження державних символів. Тому ані Універсал Української Центральної Ради до українського народу на Україні й поза Україною сущого від 10 червня 1917 року, ані Універсал Української Центральної Ради від 03 липня 1917 року за підписом голови Генерального Секретаріату М. Грушевського не містили питань про державні символи.

Лише в листопаді 1917 року в Києві за ініціативою Генерального Секретаріату Української Центральної Ради відбулася спеціальна нарада, в якій взяли участь митці та знавці українського національного мистецтва, історії і гербознавства. На ній розглядалася низка проектів державних символів України. Але в проєкті Конституції Української Народної Республіки [2] від 10 грудня 1917 року положення про державні символи не були відтворені.

Отже, рішення про державні символи не було прийняте аж до січня 1918 року. Українська Центральна Рада в робочому порядку остаточно визначилася з синьо-жовтими символами на державному рівні, а 14 січня 1918 року нею був ухвалений «Тимчасовий закон про флоту Української Народної Республіки», в пункті другому якого зазначалося: «...2) Прапором Української військової флотії є полотнище о двох – блакитному і жовтому – кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем у ньому». В пункті третьому встановлювався прапор торгових суден «...3) Прапором Української торговельної флотії є полотнище о двох – блакитному і жовтому – кольорах». У пункті п'ятому визначалося, що всі російські транспортні кораблі на Чорному і Азовському морях з часу проголошення згаданого Закону мають піднімати вищезгадані прапори Української Народної Республіки [3, с. 1]. Положення «Тимчасового закону про флоту Української Народної Республіки» від 14 січня 1918 року були відтворені в наказах по морському відомству Української Народної Республіки [про Прапори Українського військового і торговельного флотів] від 13 березня 1918 року.

Тобто, в статусі державних прапорів військово-морського і торговельного флотів Українська Центральна Рада чітко визначилася з синьо-жовтими кольорами та їх розташуванням.

29 квітня 1918 року в останній день існування Української Народної Республіки Центральною Радою був прийнятий Основний Закон «Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР)» [4]. У цьому документі не знайшли відображення положення про державні символи.

Отже, Українська Центральна Рада припинила свою діяльність 29 квітня 1918 року – в цей день у Києві зібрався з'їзд хліборобів-землевласників, на якому було обрано гетьмана України, ним став Павло Скоропадський. Було проголошено про встановлення Української Держави замість Української Народної Республіки, прихильники гетьманату майже без кровопролиття заволоділи всіма державними установами.

Отже, протягом восьми місяців існування гетьманської Української Держави використовувався синьо-жовтий дер-

жавний прапор від Української Центральної Ради. За гетьмана Павла Скоропадського також на блакитно-жовтій основі опрацьовано кількадесят різних державних службових прапорів. Зокрема, наказом №192/44 по морському відомству від 18 липня 1918 року було затверджено новий військово-морський прапор: «...білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на 4 рівних частини. Ширина хреста 1/2 всієї довжини прапора. Відступивши на 1/8 ширини хреста, проходить біля нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж теж, відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків, міститься національний прапор держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), у центрі якого міститься золота печатка св. Володимирова такої ж ширини, як хрест, і в 1 і 2 рази вища своєї ширини. Прапор шістьє з матері відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою» [5, с. 14].

Роль Конституції в Українській Державі Павла Скоропадського виконував ухвалений вищезазначеним з'їздом документ під назвою «Закони про тимчасовий державний устрій України» [6], який складався з семи розділів, 44 статей. Закони були підписані Гетьманом всієї України Павлом Скоропадським та Отаманом Ради Міністрів М. Устимовичем, скріплені овальної форми печаткою з надписом по внутрішніх боках «УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА» та зображенням козака з мушкетом у центрі, в якого над головою розташований герб у вигляді тризуба. Таке зображення на печатках було прообразом герба Війська Запорізького, зображення тризуба було додано Скоропадським. Слід припустити, що Гетьман Скоропадський використав зображення козака з мушкетом тому, що походив із давнього козацького роду – був нащадком стародубського полковника Скоропадського, що обирався гетьманом України в 1708–1722 роках.

Слід зазначити, що на той час офіційного затвердження згаданого малюнка в статусі Державного Герба Української Держави не було. Зображення герба у вигляді фігури козака з пицалем на плечі на восьмикутному тлі, у верхній частині якого було розміщено володимирський тризуб, оздобленого навколо восьмикутника рослинним орнаментом, виконаним у стилі козацького бароко, зі взятою в коло всією композицією та з виробленим неповторним шрифтом написом по внутрішніх боках «УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА» (справа й зліва) було затверджено тільки 29 листопада 1918 року спеціальною Комісією зі створення герба України як Державного Герба Української Держави.

Українська Держава Павла Скоропадського припинила своє існування 12 грудня 1918 року. В історії Української держави маємо тільки рішення спеціальної Комісії зі створення герба України як Державного Герба Української Держави про затвердження Державного Герба.

У листопаді 1918 року почалася національно-визвольна боротьба на Західній Україні. Тимчасовий Основний Закон, ухвалений 13 листопада у Львові Українською Національною Радою, проголосив Державним Прапором Західноукраїнської Народної Республіки синьо-жовтий. Лише двадцять днів український синьо-жовтий стяг гордо майорів над столичним королівським містом Львів – 21 листопада 1918 року під тиском переважаючих сил поляків українці залишили свою столицю.

18 грудня знову було відновлено Українську Народну Республіку з Директорією, а 26 грудня 1918 року було проголошено «Декларацію Української директорії, що зробила Директорія» за підписом Голови Директорії В. Винниченка, в якій оголошувалися наміри Директорії Української Народної Республіки.

22 січня 1919 Директорія Української Народної Республіки задекларувала Акт злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки.

20 березня 1920 року ухвалено крайовий синьо-жовтий прапор Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини, а також крайовий герб, що складався з двох полів: срібного з ведмедем – символу Закарпаття та синьо-жовтого – символу єдності з Україною).

Сині і жовті барви визнавалися державними барвами, а синьо-жовті прапори військового та торговельного флоту були і в проектах Конституції УНР, розроблених Всеукраїнською Національною Радою 9–13 травня 1920 року в Кам'яниці на Поділлі та Урядовою Конституційною комісією Української держави 01 жовтня 1920 року в Тарнові (нині Польща) [7].

Поширилося й нове тлумачення барв: синьої, як чисто-го неба – символ миру, жовтої, як пшеничного лану – символ багатства України.

Принадно зауважимо, що після 20-го року ХХ сторіччя в статутах Державного Прапора України згадка про «блакитний» колір відсутня, присутній – «синій» колір. Українці, згідно з законами європейської геральдики і вексилології, правильно затверджують своїм державним символом саме «синій», який належить до основних кольорів «спектру». Ці ж кольори використовуються на державних прапорах провідних європейських і світових країн.

У 1939 році в жорстких історично-політичних умовах повстала героїчна Карпатська Україна (після анексії Німеччиною Чехії й розпаду Чехословацької Республіки), Перший сейм Карпатської України 15 березня 1939 року в Хусті ухвалив закон, в частині I якого, зокрема, зазначалося: «§ 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя є горішня, а жовта є долішня». Принадно зауважимо, що Карпатська Україна, як самостійна країна, проіснувала лише 1 (один) день і була жорстоко, з дозволу німців, розгромлена регулярно мад'ярською армією. Але вони встигли затвердити український синьо-жовтий прапор Державним Прапором, під яким завзято боронили Карпатську Україну.

У вересні 1939 року ідеолог українського організованого націоналізму Микола Сціборський за дорученням Андрія Мельника після розколу ОУН за кордоном розробив документ під назвою «Нарис проекту Основних Законів (Конституції) Української Держави» [8], який складався з передмови та десяти розділів. У розділі першому згаданого проекту Конституції державним символам було присвячено три статті: статтею 6 визначалося, що Державним Гербом Української Держави є Володимирівський Тризуб золотого барви на синьому полі; статтею 7 затверджувалося, що державними барвами Української Держави є барви синя і жовта; статтею 8 встановлювався синьо-жовтий з Державним Гербом золотого барви в лівому боці синьої частини прапора – Прапор Української військової фльоти та синьо-жовтий Прапор торговельної фльоти.

Слід наголосити, що в період із 1917 по 30-ті роки прапор не затверджувався в статусі державний символу, а тільки як прапор військового та торгового флоту, на відміну від затвердження Державного Герба Української держави, натомість використовувався в статусі національного.

Розглядаючи процес формування національних традицій конституціоналізму, слід нагадати, що в кінці 30-х років розгорівся так званий «конфлікт кольорів» Українського Прапора в середовищі представників різних провідів Організації українських націоналістів – мельниківцями і бандерівцями, з приводу розташування державних барв на прапорі. Мельниківська гілка навіть випустила так звану «Житомирську інструкцію» про «правильне жовто-блакитне» розташування державних барв на прапорі. Разом із тим, у середовищі мельниківців підхід до вирішення цієї надуманої проблеми виявився не однозначним, про що засвідчує згаданий вище документ під

назвою «Нарис проекту Основних Законів (Конституції) Української Держави» М. Сціборського, який входив до проводу мельниківців.

Із часів Директорії Української Народної Республіки її уряд знаходився в екзилі за кордоном. Після початку Другої світової війни в окупований німецько-гітлерівськими військами Львів прибули представники заснованої в 1929 році Організації українських націоналістів, і 30 червня 1941 року на скликаних Національних установчих зборах проголосили Акт проголошення Української Держави [9] та створили Українське Державне Правління, на башті Князівської гори був піднятий національний синьо-жовтий прапор. Німеччиною не було визнано відтворення самостійної держави на захопленій нею території, а національний визвольний рух поніс великі втрати.

Попри це, під час Другої світової війни різні військові підрозділи українців (бандерівці, мельниківці, бульбівці, дивізія «Галичина», УВВ та ін.) воювали за незалежність України під синьо-жовтими і жовто-блакитними українськими національними прапорами, причому фактично інколи на жовто-синьому прапорі наносилося зображення чорною фарбою знаків-свастики гітлерівської Німеччини. Принадно зауважимо, що на початку

40-х років німецька окупаційна влада дуже швидко навела «порядок» із прапорами – жорстоко заборонила використання у Львові і Києві будь-яких українських прапорів.

По закінченні Другої світової війни, отримавши чергову жорстоку поразку в національно-визвольній боротьбі, «конфлікт кольорів» українського прапора було припинено. 27 червня 1949 року Українською Національною Радою (в екзилі, за кордоном) спеціальною «декларацією усталено один синьо-жовтий національний прапор» і зобов'язано всі закордонні формації українців в еміграції, на всіх континентах використовувати лише синьо-жовтий прапор, як національний прапор омріяної самостійної держави.

У липні 1977 Президією Ради Гетьманського Руху в Нью-Йорку було оприлюднено проект «Конституційні основи Української Держави у світлі програмових засад Гетьманського Руху», в якому стверджується, що «Державним Гербом Української держави є Тризуб із хрестом на рівні середнього зуба, золотавої барви на синьому тлі. Державний Прапор Української держави складається з полотнища верхньої половини блакитної барви, а нижньої половини – жовтої барви. В горішньому куті коло дрівка вміщеної Тризуб і в напрямі протилежно-верхнього кута напис золотавої барви: УКРАЇНА» [10].

У 1990 році весною на щоглі Київської міської ратуші, а 25 липня на щоглі Київської міської ради були підняті синьо-жовті українські національні прапори.

Після набуття незалежності України вже 18 вересня 1991 року Президія Верховної Ради України постановила, що до прийняття Конституції України в протокольних заходах дозволяється використовувати синьо-жовтий прапор, чим фактично надала синьо-жовтому прапору статусу офіційного прапора країни [11].

У 1992 році Президент Української Народної Республіки (в екзилі) М. Плав'юк передавав українському уряду синьо-жовтий національний прапор і, відповідно, скасував повноваження закордонного українського уряду. А вже 28 січня 1992 р. Верховна Рада України приймає постанову «Про Державний Прапор України» [12], якою було затверджено «Державним Прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору».

У статті 20 Конституції України [13], прийнятої Верховною Радою України 28 червня 1996 р., містяться Поло-

ження про державні символи України, якими є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Конституція України остаточно закріпила за українським національним синьо-жовтим прапором статус Державного Прапора України, а головним елементом великого Державного Герба України визнано Знак Княжої Держави Володимир Великого (малий Державний Герб України).

Принагідно слід зауважити, що положеннями Конституції допускається встановлення законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, Великого Державного Герба України з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького. Щодо Державного Гімну України, то Конституцією затверджено тільки звукове його вираження – національний гімн на музику М. Вербицького, а також встановлено, що слова гімну мають затверджуватися законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

В Основному Законі України містяться вимоги щодо встановлення законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, опису державних символів України та порядку їх використання. Слід зазначити, що конституції європейських країн містять статті про державні символи, положення яких є деталізованими різною мірою. У більшості конституцій зазначено, що питання про державні символи, у тому числі порядок їх використання, докладно встановлюються спеціальними законами.

Закон України «Про Державний Гімн України» № 602-IV [14] був прийнятий Верховною Радою України 06 березня 2003 р., яким встановлено, що Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського. Статтею 2 цього Закону встановлено порядок використання Державного Гімну України. Разом із тим, через позицію закону про встановлення тексту гімну тільки з першого куплету та приспіву в суспільстві точиться дискусія щодо неприпустимості скорочення тексту національного гімну.

Висновки. Дотепер актуальною проблемою є необхідність конституційного затвердження Державного Герба України та законодавчого врегулювання опису і порядку використання Державного Герба України та Державного Прапора України.

Невизначеність на офіційно-доктринальному рівні в описі державних символів України суспільно-політичних ідей, засвідчення спадкоємності державності, інших характеристик суспільства та держави, що відображаються державними символами, ускладнює уніфіковане сприйняття та створює можливість їх різного тлумачення; уповільнюється формування державних і національних традицій, які слугують політико-ідеологічним і патріотично-виховним цілям.

У концептуальному плані необхідно наголосити на необхідності законодавчого затвердження окремою статтею опису Державного Прапора України, Державного Герба України, як то:

Державний Прапор України є Державним символом, який як геральдичний символ виражає історичну та культурну єдність української нації та суверенність українського народу;

Державний Прапор України уособлює державний суверенітет України, втілює самовизначення та єдність українського народу, його відданість верховенству права та своїй державі, історичній та культурній традиції українського державотворення;

символізує поступ українського народу шляхом духовної еволюції;

є джерелом зв'язки в захисті територіальної цілісності України і віри в безмежні природні можливості української історичної землі для здобуття вільною працею добробуту для кожного.

Список використаної літератури:

1. Державні символи. Український інститут національної пам'яті. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memo.gov.ua/>.
2. Проект Конституції Української Народної Республіки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1917%20\(12\)%2010.pr.konst.unr.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1917%20(12)%2010.pr.konst.unr.php).
3. Тимчасовий закон про флот Української Народної Республіки. Закон Української Народної Республіки від 14.01.1918 р. // Вістник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1918. – 13 квітня. – № 19. – 1 с.
4. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР). – 1918. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>.
5. Шрамченко С.О. День свята Української Державної фльоти. // Літопис Червоної Калини. – Львів. – 1933. – Ч. 6. – 14 с.
6. Закони про Тимчасовий державний устрій України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>.
7. Основний Державний Закон Української Народної Республіки (Проект Правительственої Комісії по виробленню Конституції Української Держави // [Q.V.F.F.S.]. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://constituanta.blogspot.com/2012/10/1920_22.html.
8. Нарис проекту Основних Законів (Конституції) Української Держави 1939. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constituanta.blogspot.com/2012/04/1939.html>.
9. Акт проголошення Української Держави 1939. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Акт_відновлення_Української_Держави.
10. «Конституційні основи Української Держави у світлі програмових засад Гетьманського Руху (проект) (2–7 липня 1977 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1977\(07\)2-4.konstyt.php](http://www.hai-nuzhnyk.in.ua/doc2/1977(07)2-4.konstyt.php).
11. Про Прапор України. Постанова Президії Верховної Ради України від 18 вересня 1991 року № 1567-XII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1567-12>.
12. Про Державний Прапор України. Постанова Верховної Ради України від 28 січня 1992 року № 2067-XII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2067-12>.
13. Конституція України, прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
14. Закон України «Про Державний Гімн України» від 06 березня 2003 р. № 602-IV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/602-15>.